

BALÁZS MIHÁLY

Az *Ördögi kísértetek* irodalomtörténeti helyéről

1. Kutatástörténet, textológia, szövegkörnyezet

Az elmúlt fél évszázad Bornemisza-kutatásában alighanem az 1950–60-as évek fordulóján fogalmazódtak meg a nagy íróról alkotott képünket mai napig is meghatározó megfontolások. Nemeskürty Istvánnak a korábbi feldolgozásokkal szemben az embert és az író közép pontba állító monográfiája,¹ továbbá Borzsák Istvánnak az életműben az antik tradíció jelenlétét bemutató könyve² komoly kritikai visszhangot kiváltó eseménynek bizonyult. Az előbbi esetében a tudományos igényű recenziók mindegyike elismerően szólt a szerzőnek arról a képességéről, hogy a nagy életmű „betűóceánjából kihálássza a magyar írásművészet ez alapvető korszakának igazgyöngyeit”³, s hogy élmennyé tudja tenni a régi magyar szövegeket,⁴ de mindhárman, s különösen Koltay-Kastner Jenő⁵ figyelmeztetett a népszerűsítő szándék túlhajtásából következő veszélyekre is, sőt egyes megállapításokat illetően konkrét kifogásokat is leírtak. Ugyanez mondható el Borzsák István könyvének visszhangjáról: Szilágyi János György és Scheiber Sándor adatgazdag közös recenziója⁶ az egyes részletek értelmezéséhez fűzött meggyőző észrevételeket, míg Pirnát Antalnak⁷ a Bornemisza által felhasznált antik szövegelemek funkciójával kapcsolatban voltak jelentős észrevételei.

Az irodalomtudományi kritikai nyilvánosság mostani ellanygulásának időszakában szinte nosztalgikusan tekinthetnénk vissza erre a felpetüdesre, ám az igazsághoz hozzátartozik, hogy eszmecserére ekkor sem került sor. Nem azt hiányolom, hogy a könyvek szerzői nem vették fel a kesztyűt vitacikk formájában, hanem azt, hogy az elmondottakkal nem néztek szembe későbbi publikációikban sem. Ez még leginkább

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára.

1 NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter: Az ember és az író*, Irodalomtörténeti könyvtár 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959).

2 BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960).

3 RÉVÉSZ Imre, „Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író”, *Magyar Tudomány: A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 67, 8. sz. (1960): 504–506.

4 TARNÓC Márton, „Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író”, *Irodalomtörténet* 49, 4. sz. (1961): 476–477.

5 KOLTAY-KASTNER Jenő, „Bornemisza Péter, az ember és az író”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 64, 3. sz. (1960): 393–395.

6 SZILÁGYI János György és SCHEIBER Sándor, „Borzák István: Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok”, *Filológiai Közöny* 9, 1–2. sz. (1963): 273–275.

7 PIRNÁT Antal, „Borzák István: Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65, 4. sz. (1961): 491–496.

Borzák István esetében érthető, hiszen az ő klasszika-filológusi életművében fontos, de mégis csupán kirándulás volt a Bornemiszával való találkozás, ám Nemeskürty Istvánnak élete végéig egyik nagy témája, Imre Mihály szavaival élve „egyik leglebírhatatlanabb, makacsul visszatérő kísértése” maradt a 16. századi evangélikus prédikátor életműve. 1963-ban megjelent roppant szuggesztív és nagyon komoly népszerűsítő funkciót betöltő könyvecskéje⁸ inkább az öntörvényű továbblépés, mintsem a horizont kitégítését hiányoló észrevételek meghallgatásának volt köszönhető, hiszen a Bornemiszára s különösen az *Ördögi kísértetekre* vonatkozó fejezetek a korábban közölték megismétlésének tekinthetők, s mint Imre Mihály egy nagyon fontos recenziójában megállapította,⁹ sokszor a korábbi árnyaltabb megállapításokat leegyszerűsítve terjesztették elképzeléseit a későbbi újraközlések is.

Keserű Bálintnak az e könyvecskéről írott elismerő megjegyzéseihez¹⁰ is csatlakozva egyáltalán nincs szándékomban leszólni a példátlan népszerűsítő kedvet és energiát, ám azt sem tarthatjuk helyesnek, hogy nem történt meg annak a képnek a szakmai mérlegelése, amelyet nagy példányszámban megjelent kiadványok terjesztettek a művelt olvasóközönség tagjai között.

Mondandóm, jóllehet megkésett, kifejtésére az készített, hogy Pirnát Antal hagyatékából előkerült olyan, egy rejtélyes módon teljesen befejezett volta ellenére sem közölt tanulmány,¹¹ amely a fentieknél is alaposabban és nagyobb terjedelemben tette mérlegre Nemeskürty koncepcióját. A nemrégien kiadott írás sok tekintetben Imre Mihállyal rokonítható észrevételeket fogalmazott meg valamikor az 1959-es alapkönyv megjelenése után, jóllehet a kor szellemét tükröző ideologikus megfogalmazásai is különbséget tesznek a két szerző között. Persze el is különítik egymástól őket. Latzkovits Miklósnak az *Elektra*-átdolgozással mintaszerű szakszerűséggel foglalkozó dolgozatai,¹² továbbá Oláh Szabolcsnak az életmű egyes részletei tekintetében megkerülhetetlen írásai¹³ mellett éppen az átfogó jelleg miatt készített megszólalásra ez a Nemeskürty teljesítményével programosan szembenéző két írás.

8 NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése: Tanulmány* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963).

9 IMRE Mihály recenziója a *Bornemisz Péter kísértései* (Budapest, 1984) című könyvről, amely aztán több egyéb publikációjával együtt bekerült a Nemeskürty-életmű egészét felölelő nagy könyvsorozatba is: *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 1–2. sz. (1986): 183–189.

10 KESERŰ Bálint, „Nemeskürty István: A magyar széppróza születése”, *Kritika* 3, 3. sz. (1965): 62–64.

11 PIRNÁT Antal, „Bornemisz Péter”, in PIRNÁT Antal, *Kiadatlan tanulmányok*, szerkesztette Ács Pál, előszó BALÁZS Mihály, 17–54 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018).

12 Csak a legutóbbi összegzést idézem: LATZKOVITS Miklós, „A 16. századi magyar dráma”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerkesztő SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerkesztők JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 3 köt. 1:250–265 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 1:253–258.

13 OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisz Péter gyülekezeti énekhasználat, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterariorum* 22 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2000); OLÁH Szabolcs, „A hitvita retorikája: nyilvánosság és önszemlélet”, in *A magyar irodalom története...*, 1:323–336.

A prózaíró Bornemiszára s ezen belül az *Ördögi kísértetekre* koncentráló gondolatmenetünkben – az olvasót is elolvasásukra biztatva – ezért e két szerzőre csak a legszükségesebb esetekben hivatkozunk.

Kiindulópontunk talán az lehetne, hogy az *Ördögi kísérteteket* az esszéhez vagy az esszéisztikus elmélkedő műprózához közelítő modernizáló elképzelés egyáltalán nem maradt ártatlan és egyéni hipotézis. Sőt döntő jelentőségűvé vált abban is, hogy milyen szövegekorpusszal találkozunk az egyetemi oktatás résztvevői, továbbá a művelt nagyközönség. Köztudott, hogy Eckhardt Sándor kritikai kiadása csak kis példányszámban jelent meg, s betűhív lévén az oktatásban különben sem könnyen használható. Óriási-ra nőtt ily módon annak a szövegválogatásnak a jelentősége, amely a *Magyar Remekírók* sorozatban jelent meg, s amely önálló kötetként is napvilágot látott. Ez pedig egészen szokatlanul önkényes és helyenként az elemi szabályokat is figyelmen kívül hagyó vállalkozás. Kisebb baj, hogy rendre eltekint a szerzőnek azoktól az egyes részeket összegző vagy éppen az elkövetkezőket körvonalazó, olykor nagyon terjedelmes és körülményes reflexióitól, amelyek természetesen mindig a tanulságok sulykolását is jelentik. Mindenesetre tény, hogy ezek mellőzése elhalványítja az eredeti szöveg prédikátoros didaktizmusát. A terjedelem csökkentése céljából a kihagyások természetesen elkerülhetetlenek, ám az mégiscsak problematikus, hogy a szövegugrások sok esetben jelöletlenek maradnak. Az pedig egyszerre komikus és botrányos, hogy alkalmasint a beillesztés érdekében megváltozik a szöveg tagolása, új mondatkezdés alakul ki, vagy éppen egy-egy hosszabb gondolatmenetből az átkötés érdekében egyetlen mondat marad meg.

Kifejezetten tendenciózusnak látszik ugyanakkor a szöveg prédikációs jellegére vonatkozó bármely utalás mellőzése. Nyilvánvalóan a nagyközönségre nem föltétlenül tartozóként marad el a külön kiadás élén Perneszi Andrásnak címzett ajánlás, de eltekint attól a tanulmányaiban rendre említett, ám a szöveggörnyezetből kivett s csak töredezetten olvasható szövegrész is:

Kikről ha bővebben akarsz értelmet venne, mire és kiknek valók legyenek, olvashatsz az előljáró beszédben, mely ez utám mindjárt következik. Hol noha prédikációnak neveztetik, de te értsed az előbbi szándékomhoz képest. Immár penig nem mint prédikációt, hanem mint magadban olvashatót úgy tartsad.¹⁴

Az előljáró beszéd bevezetése és vége azonban nem kerül be a népszerű válogatásba, ahol a kritikai kiadás 22–30. oldala közötti szövegrész kimarad, így az is, ahol kifejti, hogy az első rész valójában négy prédikációból áll, s rögzíti ezek tartalmát. Ettől kezdve a népszerű kiadás következetesen elhagy minden olyan exordiumot és konklúziót, ahol a szöveg prédikációként definiálja önmagát, jóllehet az az első rész valójában négy prédikációból áll, egészen odáig elmenően, hogy az egyes prédikációk végén imádsá-

14 BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 12.

gok is olvashatók, vagy ha nem ír le imádságot, közli, hogy az oda illesztendő a negyedik prédikáció végén találja meg az olvasó.

Külön is hangsúlyozni kell, hogy ez a kettősség, a prédikáció és a „magadban olvasható” szöveg közötti ingadozás a könyv második részében is megmarad. Igaz ugyan, hogy a második részben, amint a szerző mondja, „csak históriákat” beszél el, ám amikor az első rész végén beharangozza a másodikat, így ír: „Ezek után a következő prédikációkban csuda históriákat hallunk az ördögnek külömb-külobmb kísértetiről. Szép tanúságokkal egyetemben elegy.”¹⁵ Ezek szerint tehát a sokféle históriákkal tagolt második könyv egésze is egy prédikációnak is tekinthető, s ezt alátámasztja a befejezés is, ahol az „utolsó summát” követően egy imádságot olvashatunk.¹⁶

Valamelyest talán érthető, hogy 1959-ben nem volt fogékony a prédikáció-műfaj szívos és ugyanakkor elasztikus jellegének felismerésére, de szinte megdöbbenő, hogy 1984-ben, a retorikatörténeti és homiletikai programok hazai körvonalozódása és elindulása idején még keményebben fogalmaz. Arról beszél, hogy a „prédikáció iránti irodalomtudományi érdeklődés a reformáció bekövetkeztével végleg elvész”.¹⁷ Amint a kontextusból kiderül, a suta és félreérthető mondat azt akarja jelenteni, hogy a protestantizmusban szerte Európában eljelentéktelenül a prédikáció középkori műfaja. Ez ma már aligha tartható álláspont. Imre Mihály kritikai megjegyzéseiből ezért inkább azt emeljük ki, hogy e végletes egyoldalúság akkor lenne megszüntethető, ha a szépprózai elemek vadászása kiegészülne a homiletikai és konfesszionális gyakorlati szempontok figyelembevételével, s az elemzés az adott prédikáció teljes szövegét vizsgálat tárgyává tenné. Ezáltal elkerülhetővé válnának az olyan megállapítások is, hogy a postilla lényegében egy álcázást lehetővé tevő mindenese műfaj, amely alkalmat adott arra, hogy az egyházi szónoklat ürügyén és a téma, az evangéliumi részlet magyarázatának védelme alatt színes történeteket, adomákat adjon elő, hogy kifejezhesse politikai felfogását és világnézetét.

Pirnát Antal természetesen már a monográfia első megjelenésekor cáfolta ezt a fel fogást, tagadta, hogy a hatalmas prédikációgyűjtemények irodalmi értékét a bennük lévő szubjektív kitérések és anekdotikus-novellisztikus elemek biztosítják. Szerinte semmiféle, a modernitást előlegző újításról nem beszélhetünk, Bornemisznál lényegében a középkori exemplumhasználat átvételéről van szó.¹⁸ A korábbi évtizedek protestáns prédikációs gyakorlatával szemben újítást nála az jelentett, hogy eltávolodott attól a Meliusnál és Dávid Ferencnél egyaránt kimutatható gyakorlattól, amelyre a teológiai traktátus-irodalom nyomta rá a bélyegét.

Úgy vélem, abban nem téved Nemeskürty, hogy az említett két protestáns nagyságnál és a további szerzőknél sem jelenik meg az olvasás és felolvasás olyan alternatívaként, mint Bornemisza Péternél, de e tekintetben is elstetett megállapításokat fogalmaz meg, jóllehet kimutathatónak látszanak az átalakulás finom mozzanatai.

15 Uo., 108.

16 Uo., 226.

17 NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter kísértései* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 48.

18 PIRNÁT, „Bornemisza Péter”, 50.

Ezek nyomon követését megkönnyíti, hogy az egyes kötetek elé helyezett ajánlások tartalmazzanak a műfajra és a szöveg használatára vonatkozó reflexiókat is, de egyáltalán nem rendszertelenül, s bizonyos elemek időbeli megjelenése nagyon fontos lehet. Így az elsőben, a kiadást támogató nagyasszonyoknak mondott köszönő szavak között azt olvassuk, hogy ők „nem csak ünnepnap avagy idő közt, hanem mindennap, még ételközt is, ebéden és vacsorán olvastatják előttök ez evangéliomoknak magyarázatját, hogy aznak édességével elegyítenék ételeket, italokat, hogy egyszerűsmind éltetnék mind lelkeket és mind testeket”.¹⁹ Itt tehát a középkori gyakorlatot folytató közös olvasásról van szó. A nyomtatott kötet természetesen ezen kívül arra is nagyon jó, hogy minta legyen a prédikátorok számára. A második kötetben aztán arról értesülünk, hogy az elsőben felsorolt asszonyságok közül Somi Borbála a maga ájtatossága kedvéért is olvas, amit kiegészít a cselédekkel és idegenekkel való közös olvasás.²⁰ Ezt mintegy pontosítja a foliopostillás kötet elé tett ajánlás, ahol Somi Borbálára visszaemlékezve arról beszél, hogy „kegyesen tanyította az ő asszony- és leánzó cselédit, dajkálkodván sok nemesek és urak leányival is”.²¹ Egyéni és közös olvasás párhuzamosságáról beszélhetünk, s ez folytatódik a harmadik rész Balassi Andrásához címzett ajánlásában, akinek magának nincs nagy szüksége a könyvre, mert németül és latinul is olvasván talál ilyeneket, de másokat is segít az üdvösség elérésében.

A Török Imrének ajánlott negyedik kötetig *kizárólag* a szövegek használatára vonatkozó megjegyzésekkel találkozunk, műfaji kérdések nem kerülnek elő. Először erre itt, a negyedik kötetben kerül sor, amikor a prédikációk szokásos sorozatát megszakítva a következőt olvassuk: „Tizennyolcadik úrnapi evangéliom az Úr lelke napja után. Három prédikációnak summája.”²² Majd *Az alázatosságról és az kevélységről*²³ cím után a tartalmi összefoglalást a következő mondat vezeti be: „Ezeket nem prédikáció gyaránt írom, hanem olvasó tanuság gyaránt; mindazáltal prédikációnak nevezem.” E bevezető végén az a kissé rejtélyes mondat áll, hogy „Immár kezdjük el az első prédikációnkat, avagy csak mulató szép tanuságinkat”.²⁴

A kibillenés a hagyományos prédikációs keretből tehát itt következik be, s a szakirodalom egységesen azt vallja, hogy ez összefügg az ezt a művet létrehozó nagy megábrándítással. Nemeskürty a műfaji következményt a megelőző gyakorlatot drasztikusan leértékelve írja le:

A szándék nagyszerű. Végre kibújt a szög a zsákból: az író ráunt az évek óta alkalmazott és kifacsart műfajra; világi adomákkal és novellákkal fogja ezentúl fűszerezni mondanóját, nem utolsósorban talán azért is, hogy portékája kelendőbb legyen.²⁵

19 HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter, *Művei*, kiad. NEMESKÜRTY István, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1980), 658–659.

20 Uo., 688.

21 Uo., 1144.

22 Uo., 873.

23 Uo., 873.

24 Uo., 876.

25 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 92.

Amire Bornemisza „ráunt”, azt a monográfus egy korábbi fejezetben a széppróza, a novellisztikus előadás felé vivő lépésnek nevezte, vagyis azt nevezte így, hogy a maga elképzelése, de egyszersemind a dolgok belső logikája szerint kiegészíti, színezi az eseményeket. A bibliai szövegek ilyen kiegészítésével ugyan szerinte is csak irodalmi és művészi becsű elbeszélésvázlatok keletkeznek, ám ezek a kommentált eseménysor megjelenítésébe besegítő elbeszélésrészletek utat nyitnak a novellák felé, sőt arra is képesek, hogy a megjelenített alakokat mintegy regényhősökké tegyék.

A kánai menyegzőről szóló prédikáció esetében Imre Mihály már kimutatta, hogy a fenti nagyléptékű megállapításokig eljutó értelmezés szinte minden esetben lemond a teljes szöveg figyelembevételéről. A menyegző esetében is ez történt, Nemeskürty említés nélkül hagyja, hogy a bibliai helynek szentelt két prédikáció központi gondolata a házasság intézményének protestáns szempontú bemutatása. Nagy terjedelemben, oldalakon keresztül taglalja tehát a házastársak kiválasztásának fontosságát, a megkötés morális feltételeit, a házastársak kötelezettségeit, s persze erőteljes kirohanásokat tartalmaz a pápás tévedés, a cölibátus ellenében.

Nem kevésbé tartom tanulságosnak az első kötetben olvasható karácsonyi prédikáció hasonló szempontú szemrevételét. Ebben az esetben ráadásul a Nemeskürty által kiemelt részletet szembesíthetjük az *Érdy-kódex*ben olvasható karácsonyi szentbeszéddel, s ez különösen termékenynek látszik. Idézem a két szöveget:

Gondoljátok meg itt, szerelmes atyámfiak, mert mennynek, földnek Királyné Asszonya nagy szegénységnek idején fogadta méhében és szilte ez világra az ő szent Isten-fiát. Gondoljátok meg, miképpen az kisdéd városban bejutván estve felé, immáran sehol szállást sem találának, mert kik elébb jutottanak vala, immáran elfoglalták vala. Tétova járván azért az város utcáján, nem lén hol fejöket megnyugojtanák, József vén ember lévén, Asszonyunk gyenge sziz és terhes. Ó, ki áldott családus ember volt volna, ha ki őket akkoron házában fogadta volna! Nem lén azért mit tenniök, hanem térének egy rosszas házazatú színben. Ó, szerelmes atyámfiak, ha kérdeném, hogy mint ott nyugodtak, és mit vacsoráltak, tiszta lelköm szerint nem merök reá felelnöm. Mert hihetöm, hogy semmi nem volt intök szerint, mint mostan minékünk vagyon. Mikoron azért éhen-szoméhon letelepödtenek volna, az édes Sziz Mária napkelet felől, József kedég napnyugotra, távoldad helyet választának magoknak, miért szent jelenetnek miatta Istennek akarátját tudják vala, imádságra adák magokat. Ó, áldott Krisztus Jézusban szerelmes atyámfiak, vegyétök itt ájtatus szivetekben, miképpen az édes Isten-szilő sziz leány, kegyes és szeplőtlen anya, Mária különb-különb indulatját érzi vala szent méhében az isteni magzatnak, kiből semmi nehézségöt, semmi fájdalmat nem érezvén, de nagy isteni édesség szállja vala meg szivét, lelkét, szép illat ő érzékenységét.²⁶

Mert mihent Mária megérzé méhében lenni a Krisztust, ottan nagy késértet és keserűség szálla reá, hogy ötet József paráznának véli és e gyermek miatt öneki el kelle-

26 *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, kiad. MADAS Edit, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985), 98.

ne veszni. Mely félelemben mikor nyavalyás sokat sírna, elég sok törődése volt az ő magzatjának is a sok szöpögés miatt még ott méhében is. Mihent kedig abból az Ūristen megkönnyebbitöte volna öket az angyal szava után, Lukács II., ottan íme más nyavalyájok érkezék. Mert Quirinius császár parancsolatjával készeríté, hogy Názáretből Betlehembe, messze földre mennének. Nincs kedig arról bizonságunk, hogy szeke-rek, avagy számárok, vagy egyéb barmok volt volna, hanem szegénségekhöz és egyéb nyavalyájokhoz képest vélhetjük, hogy csak gyalog kellett oda is indulniok. De akár sze-kéren, akár gyalog, terhesen tizenöt mélyföldnyire indulni nemde nagy törödés-e? Mind az anyának, s mind a gyermeknek, hideg, téli időben kedig, még karácson havában? Kik míg oda Betlehembe mendegélnének, addig a sokaság annyira elfoglal minden helye-ket, hogy sehol egyéb helt nem találnak egy hideg istállónál. Hiszed-é, hogy eleget nem futosott nyavalyás József is, hogy avagy csak egy kis füstös szobácskát kaphatna? [...]

De így rendelte vala Isten, hogy az ő fiának e földön csak annyi helye se legyen, mint a madarak fészke, avagy a rókák lika. De az embereket tekintvén, nagy irgalmatlanság és kegyetlenség volt ez, hogy látván az nehézkes asszont, helt nem adtanak nekik. Kik bi-zony drága személt fogadtak volna be házokba, és meg is füzette volna. Azért vegye min-den eszébe, hogy nyomorult előtt is ne rekesszék be házokat.

Midőn kedig eljött volna a Mária szülésének ideje: íme nincs nyavalyásnak sem jó szomszédasszonya, sem esmerő barátja, aki bábálkodnék mellette; nincs meleg vize, sem gyenge gyolcsruhája, hanem posztócskával ő maga bepólálá ötet és a barmok jászlába, a szalma közibe fekteté.²⁷

Mindkét prédikációban alaposan kimunkált teológiai okfejtés után jutunk el a csúcspontot jelentő narratív részhez. Az *Érdy-kódex*ben a karácsonyestére szánt szöveg kapcsolódik a hajnalban elmondotthoz. Abban az a kérdés állt a középpontban, hogy miért nem kételkedett József egyetlenegy percig sem, még a Szentléleknek álmában való megjelenése előtt sem Mária tisztaságában, s miért nem kérdezett rá a történetekre hitvesénél egyetlen alkalommal sem. Az egyházatyákat is felvonultató okfejtés szerint József már az álom előtt tisztában volt azzal, hogy Mária egy nagy isteni terv részesévé vált, s ebből a belátásból adódó nagy „lelki tisztelőtös szemérmesség” tartotta őt vissza a tudakozódástól. Mária pedig több egyházatya szerint azért nem beszélt erről, hogy beteljesedjék az írás, amely szerint Erzsébetnek kellett világgá kiáltania, hogy „áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse”. Így aztán a folytatás az esti prédikációban is Isten bölcsességének bemutatásával kezdődik. A Szentháromság második személye az alázatosságot példázva született meg gyermekként és szegényes körülmények között. A gyarló emberek ugyanis nem merészeltek volna fohász-kodni hozzá, ha királyi felségként jött volna el. Ezért született meg a mennyei szent udvar helyett istállóban, szamarak és ökrök között. Gyermekként jött el a világra másfelől azért is, hogy a „hamarságos engesztelés”-t példázhassa, hiszen a gyermekek köztudot-tan könnyen megbocsájtanak. Így jutunk el az Octavius császár elrendelte népszám-

27 HELTAI ÉS BORNEMISZA, *Művei*, 676–677.

lálásig, amely természetesen azért következett be, hogy a szent családnak Betlehembe kelljen mennie. Mária az írást nem ismerő Józseffel ellentétben tudta ezt. Ezen a ponton metszettük ki idézetünket.

Az alázatosság mozzanata szerepel jóval biblikusabban Lukács evangéliuma mellett Pál apostolnak a Tituszhoz írott második levelére (2, 11–15) is támaszkodó Bornemisz-prédikációjában is. Előbb a páli levél Isten irgalmas szeretetéről szóló „rövid értelmé”-t olvashatjuk, majd Lukács evangéliumának értelmezését kapjuk, amelynek során a különböző szereplők és cselekedetek aktualizáló tanulságait fejt ki. Augustus császár uralkodásának idejétől kezdve mindennek a történeti háttérét is feltárva fejt ki az isteni gondviselés működését. Így a császár ugyan saját érdekéből, az adók behajtása végett rendelte el az összeírást, de valójában azt a célt szolgálta, hogy beteljesedjék a Megváltó megszületésére vonatkozó prófécia. Folytonosan aktualizálja is a történeteket: így a török császárnak is csak az adóra van gondja, ám az adó felett érzett örömben megengedi, hogy hirdessék Krisztus ígését. A minden bizonnyal a világi fejedelmek kegyetlensége miatt Názáretbe menekült József és Mária mostani engedelmes Betlehembe vonulása sem jelentés nélküli, figyelmezteti a mostaniakat a világi fejedelmeknek való engedelmességre. Különösen részletező Krisztus alázatos születésének magyarázatában. A felsorolt öt pont (minket urakká és szabadossá akart tenni, megjelenti a világ múlandóságát, gazdagot és szegényt sem akart magától elidegeníteni, alázatosságra akart tanítani, a béketűrés példája akart lenni) közkeletű teológiai megoldásokat ad, ám kifejtésük Bornemiszára nagyon jellemző, nyelvileg is erős aktualizálással történik. Ebben az értekező és tanulságokat rögzítő kontextusban jelenik meg az a narratív részlet, amelyet felidézünk.

A hasonlóság mellett fontos különbségek is kimutathatók a két idézett részlet között, ám mindenekelőtt szögezzük le, hogy a bibliai helyek narratív kiegészítését Bornemisz speciális képességének tartó Nemeskürty²⁸ nem figyel fel a rokonságra, s az *Érdy-kódexből* csupán a hajnali mise exordiumát idézve azzal intézi el a dolgot, hogy „érzelmes, rajongó szöveg ez, a szavaknak nem annyira logikai értelme, mint inkább a muzsikája számít”.²⁹ Szerintünk többről és másról van szó, s mivel már többen felfigyeltek arra, hogy néhány fontos mozzanat (apokaliptikus elképzelések és hangoltság, Isten a törököt a magyarság bűnei miatt küldte az országra) tovább él a reformáció világában, talán még a legalább közvetett hatás sem zárható ki. Természetesen azt nem mernénk állítani, hogy Bornemisz ismerte ezt a szöveget, arra viszont talán gondolhatunk, hogy létezhetett egy olyan prédikációs köznyelv, amely még hozzáférhető volt a reformátorok számára is. Az erre a kérdésvetésre bátorító mozzanatok még szaporíthatók is lennének, hiszen a sokak által méltatott késő középkori édességes stílus felől nézve talán nem érdektelen, hogy Bornemiszánál s bizonyosan másoknál is a spirituális elmélyülés és gondolkodás mindig édességes dolog.

Bár az evangéliumi történet hasonló mozzanatokkal egészül ki mindkét szerzőnél, Nemeskürtynek abban persze igaza van, hogy más eszmények működnek a szövegfor-

28 NEMESKÜRTY, *Bornemisz Péter kísértései*, 80.

29 Uo., 55.

málás háttérben. Szembeötlő, hogy idézeteink közül a késő középkori részlet erősebb kontrasztban áll a szöveggörnyezet skolasztikus okoskodásával. Az idézett rész finom retorizáltsága, aposztrophékban gazdag kiszólásai az együttérzés megteremtésére törekednek, s így a tanítási szándék szinte teljes mellözésével képesek megjeleníteni a mély kegyességet árasztó epizódot, vagyis szinte kiszakítják a tudóskodó szöveggörnyezetből. Ezzel szemben Bornemisza éles részletekben gazdagabb (szekér, szamarak, szomszédasszony, meleg víz) leírásának átütő erejét tompítja a teljes prédikációban is a szöveg védelmére kelő okoskodás és a beszélő szakszerűségét folytonosan megmutató magyarázatás (miért volt népszámlálás, milyen távolságot kellett pontosan megtenniük stb.) és főleg a folytonos aktualizáló tanítgatás, hiszen az idézet utolsó részében szereplőt még egy marginália is megerősíti: „*Isten tanácsa. – De te azért szállásadó légy.*”³⁰ Ennek ellenére nyilvánvaló az alkotásmód rokonsága, az evangéliumi történet által felkínált lyukak, üresen hagyott helyek kitöltése az elképzelhető körülményeket megjelenítő újabb részletekkel, a szereplők belső mozgatóit feltáró elemekkel.

2. Közelítés az Ördögi kísértetekhez

Az evangéliumi szövegek ilyen kezelésével szakít az *Ördögi kísértetek*, amely az újabb megközelítések szerint is szerzőnk legjelentősebb prózai munkája. Egyetértés ezen kívül csupán a keletkezésének körülményeit illetően van, hiszen Schulek Tibor,³¹ Eckhardt Sándor, valamint Nemeskürty egymásra épülő írásai rekonstruálták, milyen nyomasztó lélektani helyzetben született és jelent meg előbb posztillái negyedik kötetének részeként 1578-ban, majd szinte vakmerő lépésként önállóan is 1579-ben. Ezen kívül nem tárgyaljuk részletesen azt sem, hogy miképpen van jelen a műben az a társadalom- és erkölcskritikai nézetrendszer, amelyet Bornemisza korábbi műveiben is kimutattak a kutatók. Ebben a kérdéskörben már markánsan eltérő álláspontokkal kell számolnunk. Nemeskürty 1984-es könyvében általánosságban ugyan, de reagált művei fogadtatására, s arról beszélt, hogy nem sikerült 1959-es könyvével átvinni a tudományos köztudatba azt a meggyőződését, hogy írónk a feudális önkény sokrétű bírálatában példátlanul messzire ment, „a kor általános európai felfogásához képest haladóbb és előbbre mutató nézeteket képviselt”.³² Ezzel szemben Pirnát nagy hangsúllyal szövelt arról, hogy szociális indíttatású merész lépései elképzelhetetlenek lettek volna a szorongatott helyzetekben is segítséget adó főúri támogatás nélkül, s külön is kitért arra, hogy szuperintendenciájának határai „addig terjednek, ameddig az egymással rokonságban lévő Salm és Thurzó famíliák, s még néhány velük baráti, vagy atyafiságos kapcsolatot fenntartó nagyúr latifundiumai”.³³ Másfelől szerinte a társadalomkritika élet jelentősen letompította, hogy a szerzői meghasonlás egyik okaként a szexualitás sze-

30 HELTAI és BORNEMISZA, *Művei*, 676.

31 SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter (1535–1584): A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, A Keresztyén Igazság könyvtára (Sopron–Budapest–Győr: Keresztyén Igazság, 1939).

32 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 153.

33 PIRNÁT, „Bornemisza Péter”, 46.

repel, ami abból adódott, hogy Bornemisza nehezen élte meg a túlfűtött beállítottsága és a szigorú vallásos-morális elvei közötti ellentmondást. Így a mű egyfelől érvanyagot adott a katolikusoknak a protestáns lelkészek romlottságáról, másfelől sokak számára minden további üzenetet hajazó botránykrónikává vált.

E kérdéskörök árnyalt bemutatása azonban a reformáció jegyében szerveződő korábbi nemzedékek és csoportosulások alapos számbavételét igényelné, s ez most nem lehet célunk. Most tehát szorosabban vett irodalomtörténeti szempontból, a szöveg-szerveződés, a műben érvényesülő retorikai eljárások, a beszédhelyzet és az ezekre vonatkozó önértelmező reflexiók szempontjából fogalmazunk meg zömmel eddig figyelmen kívül maradt észrevételeket arról a szövegtörzsről, amely – mint láttuk – egyszerre viselkedik prédikációként, s tér el legalább abban a műfaj megszokott felépítésétől, hogy egyetlen egységében sem bibliai textus a kiindulópontja.

Pirnát Antal joggal észrevételezte, hogy ez az eltávolodás az *ars praedicandi* előírásaitól és a szokásos gyakorlattól a kompozíció felbomlását eredményezte. Ez nem csupán az egyes egységek belső szerkezetében ragadható meg, hanem a mű egészében is. Szerzőnkben folytonosan igény támad gondolatmenetének előzetes rögzítésére, majd egyes részletek summázására, s ezeket a reflexiókat gyakran „szép tanítások” is megterhelik. A folytonos reflexiók nagyon erős jelenléte figyelhető meg már a két nagyobb egységből álló mű kezdetén is, hiszen a cím páratlanul hosszadalmas, csaknem egy oldalnyi magyarázata után *Előljáró szó*, majd mindkét nagy egység tartalmának ismertetése következik. Ez esetenként egy-egy bekezdésnyit is kitevő terjedelmű pontokba szedve summázza a mondandót, s ezek a summázatok kis változtatással ott állnak minden kisebb egység élén is. A második rész elején megismétlődik az összevont tartalmi ismertetés, így tehát az összegzések egy részét háromszor közli a kiadvány. Ennek ellenére bajos lenne könnyen áttekinthetőnek tekinteni a művet, hiszen még további belső tagolást is érvényesít, s ezek jellege és terjedelme nagyon eltérő lehet.

Az *Ördögi kísértetek* ugyanakkor némi jóindulattal keretes szerkezetűnek is mondható. A hosszadalmas belső cím után ugyanis *Az ördögi testi, világi és haláli kísértetekről* címmel egy *Előljáró szó* olvasható, amely párhuzamba állítható az egész könyv utolsó és roppant fontos *Hasznai ez sok öszveelegyedett, jó, gonosz, rút, szép históriáknak* címet viselő, talán konklúzióknak is nevezhető egységével. Az *Előljáró szó* első mondatát – „Ez ördögi kísérteteket nem annyira írtam az gyengőkért, mint azokért, kik magokat felöttébb nagy szenteknek, nagy erőseknek vélik”³⁴ – a következő bekezdés eleje pontosítja azzal a kijelentéssel, hogy „az értelmesek olvassák meg, mert főképpen az ő kedvéért írtam”. Hogy kik az értelmesek, azt egészen pontosan azonban csak az utószóából, annak is *Az nagy bölcséről* című alfejezetéből tudjuk meg. Itt a Biblia ebben az összefüggésben legtöbbet idézett helyére, a Korintusiakhoz írott első levél második fejezetére hivatkozva fejt ki, hogy az értelmes keresztények nem a jeles deákok és filozófusok vagy az okosság szerint való bölcssek. A testi (világi) és az isteni bölcsesség ismert szembeállítását történik meg tehát, vagyis míg az előbbi birtokában lévők, lett légyenek bár olyan bölcssek, mint Cicero, Arisztotelész, Platón, Homérosz, Hérodotosz és Vergi-

34 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 14.

lius, valójában csupán okos vakok, addig az utóbbi letéteményesei Ádámtól Szent Jeromosig a szent atyák voltak. Mindez persze eredetivé akkor válik, amikor a lista kiegészül a „mi időnkbeli tanyítókkal”, Lutherrel, Melanchthonnal és Kálvinnal, majd így folytatódik: „És ezek után jámbor, tanyító prédikátorok, eszes urak, parasztkok, férfiak és asszonyok voltak, vadnak is.”³⁵ Művének tehát az utószó szerint ilyenek a címzettjei, lett légyenek azok akár deákok, akár parasztkok, vagy más megfogalmazásban: akár okosak, akár együgyűek. A leginkább figyelemre méltó itt természetesen a jók táborának nyitott, urakat és parasztkokat, férfiakat és nőket egyaránt felölelő felfogása. A nevek persze világosan jelzik, hogy meddig terjednek a számára elfogadható protestantizmus határai, majd a leghatározottabban kinyilvánítja azt is, hogy kik nem tartoznak műve címzettjei közé:

Az féléket kedig, mint Pilátus, Kaifás, az farizeusok, pápa az ő sok rebegő békáival, kik álnokul hazugságokat keresnek az igazság ellen, én is nem bölcseknek, hanem vakoknak tartom, a' mint az ÚR mondja: vakok vakoknak vezéri. Kiket nem is tanyítok...³⁶

Az erősek próbáit bőbeszédűen csoportosítgató és ezek fajtáiról közhelyesen értekező előszóból nem válik világossá ez a koncepció, illetőleg az ottani gondolatmenet a vitézkedni nem akarók ostorozásába torkollik, ahol viszont azok csoportjához jutunk el, akik nem vakságuk, hanem erkölcstelenségük okán nem méltók figyelmére:

Ez féléket az önnön gonosz szokásuk izgat és vonson az bűnre, sőt ő magok kerestenerkeresik és szeretettel futják és ki sem kívánkoznak belőle. Ilyek voltak, az kik az vízözönbe és Szodomába veszték. Ilyek sok bálványozó paráznák, sok tolvajló és dúló latrok, sok nyúzó-fosztó tisztartók és urak, sok dözsölő részegesek, sok megvakult undok pogánok. Kiket ugyan porázon hordoz az ördög, mint tulajdonát.³⁷

Megengedi, hogy olykor ők is tisztulást keressenek magoknak,

de pogán és bolond módra vagy testek metélését, mint az Baál papjai Illyés és Dániel idejében, vagy esztelen böjtölést, vagy mise áldozatját, vagy oly bolond gyónást [tettek] [...]. Ilyek azok, kik az vízhintéssel, az sűgő és előszámláló gyónással azért élnek, hogy több szabadságok legyen a bűnre.³⁸

Mint láthatjuk, végeredményben ez az út is oda vezet, mint az előbb említett, s nem marad el az indulatos ostorozás sem. Szerencsére az előljáró beszéd nem itt fejeződik be, hanem a fikció szerint legalábbis egyik barátja tusakodásának megjelenítésével. Ez az eddigi szakirodalomban joggal méltatott részlet szájbarágós didakszisztól mentesen ké-

35 Uo., 223.

36 Uo.

37 Uo., 19.

38 Uo., 19–20.

pes megjeleníteni azt a tézist, hogy olykor az isteni bölcsesség letéteményesei sem tudják megsegíteni a gondviselő Isten tagadásáig is eljutó embert.

Mivel a későbbiekben nem foglalkozunk az egyes részleteknek a kompozícióban elfoglalt helyével, szögezzük le, hogy Nemeskürty István szövegértelmezései közül azokkal tudunk leginkább egyetérteni, amelyek az első prédikáció *Mostani lött példák* című egységére vonatkoznak. Még talán azt a megállapítást sem tartjuk túlzásnak, hogy magyar nyelven itt olvashatunk először irodalmunkban belső lélektani és lelkiismereti problémákat és vívódásokat finom részletmegfigyelésekben gazdagon megjelenítő szövegeket. Hasonlóan erős részlettel találkozunk a harmadik prédikáció *Nagy gondolatok* című alfejezetében is, jöllehet maga a prédikáció aránytalanul hosszú, s terjedelmét megnöveli azoknak a deák nyelven írott céduláknak és feliratoknak a közlése, amelyekkel a fikció szerint egy lelkiismeretes prédikátor teletűzdelte környezetét, hogy ezek tántorítsák el a bűntől. A záró megjegyzés szerint egy nagy könyvet is kitenne, ha ezek mindegyikét közölni akarta volna, s ebben nem is nagyon kételkedik az olvasó.

Az első rész legkompaktabb egysége kétségtelenül a negyedik prédikáció. Bár nem rendelkezünk azzal a képességgel, hogy olvasásakor Nemeskürtyvel együtt érezzük a reneszánsz ember életörömét és gyönyörűségét. A táncmulatság leírásakor is nehezen tudunk elvonatkoztatni az erkölcsi intelettől. Ám az kétségtelen, hogy az érzék-szervek működésének leírásakor korábban ismeretlen területen próbálta ki sikeresen a magyar nyelv értekező erejét. Ez a nyelvi teljesítmény még akkor is figyelemre méltó, ha előmunkálatok híján nem tudjuk egészen pontosan, hogy milyen mértékben függ a szöveg Melanchthon *Commentarius de anima* című művétől, amelyet forrásként már Eckhardt Sándor megnevezett.

A szokásosnál tömörebb azoknak a serkentéseknek a bemutatása is, amelyekkel meg kell küzdenünk.

Az alcím szerint a régi és új kísértésekről históriákat és lött dolgokat tartalmazó második rész szerkezete a csoportosító igyekezet ellenére nehezen áttekinthető. Az indítás időrendet ígér, s az első négy rendben az apostolok halála utáni időszakban élő s a bálványozástól és egyéb vétkektől még mentesnek tartott jeles emberek életéről olvashatunk, s az ötödik rendtől váltják fel ezeket kortárs történések. Nem vitás, hogy ezt a terjedelmes és *De vigilia Christianorum* címmel rövid latin nyelvű betétet is tartalmazó ötödik részt tarthatjuk kulcsfontosságúnak. Hiszen előbb *En látásom* alcímmel olyan dolgokat ír le, amelyeknek szemtanúja volt, majd Tardoskeddi Szerencse Benedekné bájoló imádságai s további épületesebb, szép tanulságokat tartalmazó történeteken keresztül eljutunk a magyar vallomások próza történetében méltán kiemelkedő fontosságúnak tartott *Rajtam történt dolgokról* szóló részhez.

A roppant terjedelmes hatodik és utolsó rendben aztán tematikus csoportosításban jönnek a történetek, ám a témákat nem egy szempont jelöli, s nincs az így kijelölt kisebb egységeken belül időrendi csoportosítás sem. Nemeskürty István emelkedő tendenciát vél kirajzolódni, amely szerint először a Manlius és Maior démonológiai antológiáiból átvett történetek dominálnának, s a fejezet végére kerülnének többségbe a nem könyvekből, hanem közvetlen vagy közvetett módon szerzett élményekből táplál-

kozó, terjedelmesebb és jobban kimunkált történetek. Ennek meglétét a *Szeredi csudálatos nagy dolog*,³⁹ *Az ki nem szentelte az ünnepet*,⁴⁰ *Főúr és felesége dolga*⁴¹ margináliákkal ellátott történetekkel igazolja, s az új minőség születését azzal is jelzi, hogy elbeszélésnek, illetőleg novellának nevezi őket. Aligha indokolható ez az eljárás, hiszen nyoma sincs Bornemisznánál ilyen megkülönböztetésnek, ám kétségtelen, hogy a hatodik rend második feléből még további ilyen részletesen kibontott narratívát tartalmazó s az előljáró szóban és az első részben szereplő mostani lött példákhoz hasonlóan jól megformált történetek lennének idézhetőek. Ám ezek nem képeznek külön egységet, hanem a rövid, két-három soros, olvasott és/vagy hallott epizódokkal felváltva szerepelnek a kompozícióban. A novellákban kicsúcsosodó szerkezet kimutathatóságát az is megnehezíti, hogy az utószó előtt *Ez egész világon való császárok és magyarországi királyok nevezeti* címmel egy világkrónika áll a szövegben, amely Eckhardt szerint eredetileg talán az ifjú Török István számára készült feljegyzés lehetett, s komoly szerkesztésbeli gyengeségről „tesz tanúságot: az *Ördögi Kísértetek*be semmiképp sem illik bele”.⁴² Nemeskürty ezt azzal mentegeti, hogy Johann Carion világkrónikájának készülő fordítását jelentette be ily módon, de a szerkezet kibillenését ez a magyarázat nem szünteti meg.

A szerkesztésbeli nehézséget talán összefüggésbe hozhatjuk az anyag mindent elöntő burjánzásával, amely szerzőnket folyamatosan foglalkoztatta, írói reflexiói leggyakoribb témáját jelentette. Annyi anyaga van, mondja több helyütt, hogy „sok bölcsek mondásával, sok históriákkal és az szent írással egy nagy ház betelnék azokkal az könyvekkel...”.⁴³ Máskor nem egyemberes feladatról beszél: „Százezerféle dolgait jelentötte meg az Úristen ugyan szemlátomást is az ördögnek, kikről sem írni, sem szólni egy ember nem győzne”,⁴⁴ de a legbeszédesebb talán az a nyilatkozat, ahol a fozkozás eszközével élve szól a vállalkozás roppant nehézségéről:

Kétezer históriáknál többet írhatnék minden parancsolat ellen, minemű undok és utálatos bűnökbe és az bűn után minemű röttenetes veszedelmekbe kevert be sok rendbelieket az ördög. Tízezerféle bálványozásba, tízezerféle isteni káromlásba, Isten neve és ünnepe törésibe, hamis és istentelen esküvésbe, szülék ellen való sokféle bűnökbe, sokezerféle gyolkosságban, szántalan kegyetlenségben, külömb-külömbféle lopásokban, csalárdságokban, éktelen szörnyű paráznaságokban. Száz ezer hazugságban, garázdálkodásban és csélcspó, képmutató csalárdságban. Mondok mindezekbe mint kevert be sokakat, nagy császárokat, fő-fő papi fejedelmeket, nagy pápákat, kardinálokat, pispekeket, vitézeket, nemeseket, parasztokat, prédikátorokat, firfiakat és asszonyokat. És az undok bűnök mi-

39 Uo., 212.

40 Uo., 172.

41 Uo., 203.

42 Uo., 283.

43 Uo., 159.

44 Uo., 146.

att őket mely nagy szegényekbe és veszedelembé ejtegette. Mondom, ezekről írnom ten-
geri dolog volna.⁴⁵

Meg akart azonban felelni a feladatnak, s ez a minél többet leírni és megjeleníteni aká-
rás nyilván valóban keresztezte a világos és átlátható szerkezet megvalósítását.

Már ezekből az idézetekből is látható, hogy a történeteknek ez a „tengeri” gazdagsá-
ga nála összefügg a nyelvi gazdagságnak (*copia verborum*) a humanistáknál oly fontos
megvalósulásával. Ez ebben az írói műhelyben az egymás mellé rendelt s ezért végtelen
hosszúságúra növelhető szinonimasorozatok kedvelésében nyilvánult meg, amire elég
lenne csak az iménti idézet folytatását adni („Mert nekünk sem tekintetünk, sem hallá-
sunk, sem szaglásunk, sem tapasztalatunk, sem szólásunk, sem gondolatunk, sem éte-
lünk, italunk, járásunk, sem imádságunk, sem tanulásunk, sem aluvásunk, sem szán-
tásunk, kapálásunk, kereskedésünk, hadakozásunk, se semmi dolgunk nincs ördögi
kísértet nélkül, csak egy szempillantásban is”),⁴⁶ de idézzük fel azt a helyet is, amely a
szakirodalomban először Halász Gábort⁴⁷ emlékeztette Rabelais prózájára:

Rakvák vagyunk irigységvel, haragval, gyűlölséggel, bosszonkodással, gyolkossággal,
paráznasággal, civakodással, henyéléssel, tobzódással, részegséggel, lágyúsággal, kevély-
séggel, álnoksággal, csalárdsággal, ragadozással, rágalmazással, csúfolással, szitokkal,
átkozódással, panaszzal, gonosz kívánságokkal, gonosz gondolatokkal, úgy annyira,
hogy mind házunkba, mind asztalnál, ágyba, mind kívül az városba, az mezőbe, az úton,
csak bünt gondolunk, bünt futunk, bünt szólunk, szüntelen minden szempillantásba.

Az itt megnyilatkozó világszemlélet természetesen több fényévnyi távolságra van a
francia íróétól, ám a nyelvi bőségnek és ezen belül a szinonimáknak föltétlenül nagyon
hasonló hódolói.

Nemeskürty az imént említett jól megformált történeteken fellelkesülve a követke-
zőképpen fogalmaz:

Kérem az olvasót, lapozza fel ezután a Manlius- vagy Maior-féle kiadványból átvett his-
tóriákat. Az ördög vicssorog ránk minden sorból. Bornemisza kis történeteiben viszont
az ördög csak mint erkölcsi absztrakció jelenik meg.⁴⁸

Megismétli itt azt, ahogyan a mű elemzésébe még 1959-ben belevágott. Ott arról beszélt,
hogy Bornemisza minden középkori babonától mentesen a bennünk szándékunktól
független, többnyire rossz irányba ható cselekvési ösztönt nevezi így. Úgy gondolom,
nem kell hosszan bizonygatni, hogy bár valóban vannak olyan történetek, amelyekben
nem vicssorít az ördög, a könyv egésze ellentmond ennek a modernizáló értelmezésnek.

45 Uo., 162–163.

46 Uo., 146.

47 HALÁSZ GÁBOR, „Magyar humanisták”, in HALÁSZ GÁBOR, *Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások*, 76–81
(Budapest: Magvető Kiadó, 1981).

48 NEMESKÜRTY, *Bornemisza kísértései*, 123.

Ellentmond ennek a démonológiai traktátusokba illő gondolatmeneteket is tartalmazó első két prédikáció az első könyvből, de néhány helyen teoretikus igénnyel is megfogalmazza, hogy az ördög több, mint testünk „nagy kényes nyughatatlansága”, azt csalárdul kihasználó dolog.⁴⁹ Lehet, hogy nem mindig látható úgy, mint a prófétákon, apostolokon és Krisztuson, de nagyon tévednek azok, akik „csak bennünk teremt természetnek vélik.”⁵⁰ De hát sok helyet idézhetnénk arra, hogy bizony ő nagyon is látta az ördög „hagyigálásait”, egyszer majdnem el is találta, de csak a mellette ülő szolgabíró szenvedte meg, nem is beszélve aztán arról, hogy hány olyan emberrel volt dolga, akiket angyal vagy más képében, kristályból és kehelyből szólított meg. Az is kétségtelen, hogy 16. századi kortársainak zöme osztozott vele ebben, s széles körű jelenlétéhez nem kellett föltétlenül zsarnoki elnyomás alatt élni, amint ezt Nemeskürty Németalföld és Magyarország helyzete között elistetett analógiát teremtve állítja az ördög 16. századi jelenlétéről írott fejezetben.

Nem érdektelen viszont tudnunk, hogy voltak olyan szerzők a 16. században, akik valóban közelebb kerültek egy modernebb felfogáshoz. Nálunk tudomásom szerint a 16. században magyar nyelven Karádi Pál, az 1570-es években Simándon, majd Temesváron és környékén tevékenykedő antitrinitárius prédikátor értekezett erről ebben a szellemben kéziratban maradt Apokalipszis-kommentárjában.⁵¹ A hetedik fejezet első verseit értelmezve fejtette ki, hogy ártó angyalok nem léteznek. Nyilatkozata szerint erről másutt – talán egy ezzel a kérdéssel foglalkozó külön értekezésben – részletesen írt. Itteni szavai szerint a Szentírással nem igazolható az a nézet, hogy a pártütő angyalokat Isten ördögökké változtatta. Ez az elképzelés szerinte a Valentinianus és Cerdo által képviselt dualisztikus eretnokség ellenében alakult ki, mégpedig oly módon, hogy az Istennel egyenrangú ősgonosz fogalmát alakították át lázadó, majd a mélybe vetett angyallá. Ennek azonban nincs szentírásbeli alapja, hiszen az angyalok természetük szerint csak jók lehetnek, Isten udvarában ugyanis gonoszok nem tartózkodhatnak. Csupán arról van tehát szó, hogy bizonyos angyalok Isten büntető parancsait teljesítik. A műben elszórt további megjegyzések arról tudósítanak, hogy Karádi szerint az ördögök nem mások, mint hamis tanításokat képviselő emberek, s ezt a *daemon* szó eredeti jelentése is alátámasztja, hiszen eredetileg mindentudót, bölcslet jelentett, negatív, rosszra utaló jelentése csak később alakult ki, miután az emberek nem tudtak helyesen élni a világi bölcsességgel. Így aztán a magyarok már ezzel a nézettel találkoztak, s ezt ördögnek, láthatatlan és foghatatlan gonosz léleknek nevezték el. Ebből eredeztethető aztán a pápista szerzetesek ostoba elképzelése, akik kezes, lábas, füles, farkas, „cholnok orrú”, oroszláncarmú és -farkú ördögöket festettek. A Szentírásban olvasható kifejezések (sárkány, bestia) nem mások, mint kegyetlenségének képes beszéddel való

49 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 107.

50 Uo., 160.

51 *Apocalypsis Beati Joannis Apostoli et Evangelistae: az János Apostolnak és Evangélistának mennyei titkoknak látásáról való könyvének magyarázata Fejérvári Karádi Páltól 1580 esztendőben [...]*, az OSZK-ban őrzött legteljesebb 17. századi másolat jelzete: Fol. Hung. 199. A további másolatokról és a kutatás jelenlegi helyzetéről: TÓTH F. Péter, „Az ismeretlen Karádi Pál margójára”, *Magyar Könyvszemle* 123, 1. sz. (2007): 22–143.

kifejezései. Karádi különös figyelmet szentel a *serpens antiquus*, azaz a régi kígyó kifejezésnek. Pliniusra támaszkodva fejt ki, hogy ez ugyanaz, mint a sárkány, hiszen köztudott, hogy a homoki sivatagokban élő több száz éves kígyókból lesznek a sárkányok. Tévednek tehát azok, akik a *régi kígyó* kifejezést Ádám kígyójára magyarázzák. Az antitrinitárius szerző nem fejt ki, hogy akkor mit is kell gondolnunk az Évát, illetőleg Ádámot megkísértő kígyóról, de teológiájának egészéből az következik, hogy Jacobus Palaeologushoz és követőihöz hasonlóan ő is a bűnbeesés történetének metaforikus értelmezésére hajlott.

Karádi 1580 táján írott és kéziratban maradt művével minden bizonnyal sohasem találkozott Bornemisza. Nem biztos azonban, hogy valamiképpen nem szerzett tudomást arról, hogy ilyen felfogások rendre előkerültek az európai heterodoxia különböző csoportjaiban. A velencei spiritualisták és anabaptisták tévtanaiból az inkvizíció elé került tézisek között szerepel, hogy Isten által teremtett angyalok nem léteznek, ők különböző feladatokra kirendelt szolgák. Az ördögökre vonatkozót pedig célszerű szó szerint idézni: „Nincs más ördög, mint az emberi okosság, az a kígyó, aki Évát kísértette meg, nem más, mint az emberi okoskodás, amint Pál mondja a rómaiakhoz írott levélben.”⁵² Természetesen merész lenne azt állítani, hogy Itáliában találkozott ilyenekkel. Tudjuk azonban, hogy Melius cáfolóirata szerint valami hasonlót mondhatott Arany Tamás is Debrecenben,⁵³ akiről viszont tudott semptei prédikátorunk, de az is igaz, hogy nem ezt a tanát bírálja, hanem azt, hogy a közvetlen isteni kinyilatkoztatás útján jutott tanai birtokába.

Ígéretesebbnek látszik viszont ebből a szempontból Alvinczi György semptei látogatása. Az *Ördögi kísértetek* ugyanis megemlékezik arról, hogy Dávid Ferenc kolozsvári iskolamestere néhány napot eltöltött nála, majd ezt követően vett részt egy élet-halálra zajló, főbenjáró hitvitán, amelynek végén vesztesként a török felakasztatta. Írónk azzal az intellemmel zárja az epizódot, hogy „nem jó játszódni Istennel”.⁵⁴ Korábban érveket próbáltam hozni arra, hogy a nagyharsányi hitvita nem ilyen feltételekkel zajlott le, s hogy Bornemisza kommentárja erősen elfogult. Ezeket s a látogatás 1573-as időpontja melletti megfontolásokat most nem ismétlem meg,⁵⁵ Ha az időpontban igazam van, akkor azt is elmondhatjuk, hogy Alvinczi elindulása előtt kollégája volt Johann Sommernek, aki valamikor 1570 elejére tehető kolozsvári tevékenységének nyitányaként belekezdett Jacopo Aconcio *Satanae Stratagemata* című művének aktualizáló átdolgozásába. A Sátán fortélyairól szóló értekezés nagyon izgalmas látélet a felekezetekre szakadt Európáról, s a megoldást a hajszászhasogató dogmatikai vitákba belemerevedett pap-

52 Pietro MANELFI, *I costituti di don Pietro Manelfi*, a cura di Carlo GINZBURG, Biblioteca del Corpus reformatorum Italicorum 2 (Florenz–Chicago: Sansoni, 1970), 28.

53 Közölve: MAKKAI László, „Méliusz és Arany Tamás: Első vita a szentháromságtagadással”, in *Studia et Acta Ecclesiastica: Tanulmányok a református egyház XVI. századi történetéből*, szerk. BARTHA Tibor, Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből 3 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Irodájának Sajtóosztálya 1973), 405–422.

54 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 189.

55 BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Humanizmus és reformáció 25 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 49, 96.

ság hatalmának korlátozásában keresi. Mint Pirnát Antal kifejtette, Acontius és nyomában Sommer átdolgozása elismeri ugyan a Sátán személyes hatalmát (kevésbé radikális tehát, mint a fentebb említett velenceiek), ám azt is megállapítja, hogy az egyes gonoszítottak esetében nem dönthető el: mi következik az emberi természetből, s mi az ördög közvetlen beavatkozásának eredménye.⁵⁶ Így aztán a kialakult helyzet és a teendők részletezése során nála sohasem lép fel az ördög érzékileg is megragadható formában, különös természeti jelenségek vagy csodák előidézőjeként, nem is beszélve a Sátán „hagyigáló” vagy kezes-lábas, füles-farkas megjelenéséről. Ebből az iskolából érkezve hasonlóan vélekedhetett tehát Alvinczi is, s ebben az értelemben talán a vele lefolytatott eszmecsere is lehet a háttérben, amikor semptei vendéglátója élesen kikel azok ellen, akik az ördögöt a „bennünk termett természet”-tel azonosították.

Az elzárkózás ettől a modernebb felfogástól egyben persze azt is jelentette, hogy Karáditól vagy Sommertől eltérően neki nem kellett lemondania a kísértések életmozgatókban gazdag, érzékletes megjelenítéséről. Az a felfogás, amely számol a kénköves büzt árasztó ördög kiiktathatatlan, állandó és mindenütt való jelenlétével („házunkban, ágyunkban, asztalunknál, kívül jártunkba, utunkba, kocsinkba és mindenütt való nyughatatlan forgolódásiban, rút és utálatos ábrázatiba, röttenetes, álnok, csélcsapó, hazug, gyolkos, torkos, parázna, kevély, ragadozó igazgatásiba, víznek, veteménnek és embereknek dögösítésében”⁵⁷), nyilvánvalóan hatásosabb eszköztárral rendelkezett a 16. századi ember megpróbáltatásainak megjelenítésében, mint a teoretikus megállapításokban gazdagabb radikális antitrinitáriusoknak a modern emberek világához kétségtelenül közelebb álló nézetei.

Mindenesetre, ha szóba is jött Semptén ez a kérdéskör, a házigazda szerint téveszméket hirdető s az Istennel megengedhetetlenül játszó vendég csak megerősíthette abban, hogy neki más úton, Pál apostol és Luther útján kell járnia. Egyik név említése sem lehet meglepő, jöllehet nem ebben az összefüggésben kerültek eddig elő. Az egyiknél az vált közismertté, hogy Bornemisza saját nyilatkozata szerint ugyanúgy kosárban ereszkedett alá egy bécsi nagy kőház ablakából, mint Pál apostol Damaszkuszban, míg Luther jelentőségéről inkább csak általánosságban szólt a szakirodalom, s okkal nagyobb hangsúlyt kaptak Melanchthon és a már említett antológiák (Manlius, Maior) szerzői. Pedig nem csupán az szerepel a szövegben, hogy miképpen látogatták meg a nagy reformátort az ördögök disznók, szerzetesbarátok és puskás emberek képében, hanem felidézi egy önvallomásnak is felfogható nyilatkozatát is: „az én sok kísértetem az oka, mert magamon mindeneket előszer megérzettem. Tehát sok száféle kísérteti voltak neki is [...], hogy az kik fölttebb kísérgetnek, azokat is tanyithatná.”⁵⁸ A folytatásban aztán az 1Kor 10,13 idézésével kiderül, hogy Pál apostol és Luther egyszerre előkép számára:

56 Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 22.

57 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 29.

58 Uo., 122.

Kikről azért emlékezem, hogy az Szent Pál szava eszünkbe jusson: Nem volt (úgymond) még türajatok kísértet, hanem csak emberi. Azaz: némelyekre csak annyi és afféle kísérteteket ereszt az Isten, a' kit az emberi természet is megbírhat. De némelyekre, kik nagy lelki merészséget és sok ajándékot vettek, emberi erő felött is...⁵⁹

Másutt arról beszél, hogy jóllehet Julius Salm és Thurzó Erzsébet kérésének ellentmondva nem hivatkozott soha arra, hogy „angyali látásból”, azaz különleges isteni ki nyilatkoztatás alapján szóljon, mert fél az ördög csalárdságától, ám valójában Szent Pálhoz hasonlóan az ördög sokszor megkísértette: „De titkon Szent Pálként ezerkép pen tapasztaltam meg, hogy rajtam vagyok.”⁶⁰ S persze itt van az a sokat idézett, de Szent Pállal nem mindig kapcsolatba hozott mozzanat, hogy Bécsben tanuló ifjú korában sok egyházi méltóság és maga a császár is próbálta elijeszteni a prédikálástól. „De mint Szent Pál és Jeremiás mondja maga felől: egyfelől féltem, másfelől égett a szívem, és talám az oldalomon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna.”⁶¹

Kevésbé tartja viszont számon a szakirodalom, hogy a mű célja és a választott beszédmód körvonalazásakor is támaszkodik Szent Pál tekintélyére. A kérdéskör körbejárását érdemes azzal kezdeni, hogy átfutjuk azokat a nyilatkozatokat, amelyekkel mentegeti magát azért, mert olykor latorságokról undok szavakkal kell szólnia:

Kérlek megbocsásd, hogy ezt is kimondtam.⁶²

Ezt is elég nehéz kedvvel írnom némely csúfolók miatt. De az elrémült szívükért készerítetem megírni...⁶³

Mindezeket hogy jobban meggondolnák az értelmesek és megismernék, hogy nagy dolog az bűnnel való harc. Azért ím deákul is megírom, sok bölcsek mit jelengettek titkos értelemben, kiket én pór, paraszt és Grobián módra ki is fakasztottam, hogy megértessem akárkivel is.⁶⁴

59 Uo.

60 Uo., 131.

61 Uo., 181. Természetesen ide tartozik későbbi, prédikációi ötödik könyvében olvasható, s ezért csupán itt lábjegyzetben idézendő visszaemlékezése is: „Mídon az Negyedik részhez kezdettem volna, támaszta reám Isten titkon való ördögi kísérteteket, kiket csak igen kevés embernek mondtam, de azoknak is nem minden részét. Azok rajtam lévén, készerítetem írnom az ördögnek sokféle kísértetiről; de oly iszonyúk jutának eszembe, hogy félve írnam, és sírva kérném az Istent, bízná másra az féle írásokat. De hova inkább igyekeztem lenyomnom, annyival inkább nőttön-nőtt és öregbedett rajtam a sok kísértet, kik miatt nem lón mit tennem, hanem akaratom ellen is nagy pironkodva ki kelletek ez világ láttára bocsátanom...”

62 Uo., 67.

63 Uo., 76.

64 Uo., 152.

Ne csudáld, hogy ez trágárságról ily helyen emlékezem, hanem gondold jól meg, hogy az ördög az embert játszódtatja is, mint egy alakkal, a Krisztussal. Ím, ez is szörnyű dolog.⁶⁵

Bocsánatot kérek az istenfélő hívektől.⁶⁶ (Vagy ugyanott: „Bocsánat adassék. Mert az latorságot így kell kimondanom.”)

Istenért kérek mindeneket, megbocsássanak, hogy ez latorságokat ily lator és undok szókkal írtam [...]. De kedig meglásd, micsoda személek előtt olvasod.⁶⁷

Ezekben a megszólalás nehézségeiről beszél. Némileg ellentmondásos ugyanakkor a pór és Grobián módra való kifakadás indoklása: azt akarja, hogy többen megértsék mondanóját, ám a paráznaságról szóló résznél óv attól, hogy válogatás nélkül bárki előtt felolvassák. A paráznaság vétkét taglaló egységben Szent Pálból kiindulva aztán a követett eljárás mélyebb indoklása is elhangzik. A teherbe esett apácák által meggyilkolt csecsemők árnyékszékbe dobált csontjairól szóló, protestáns körökben nagyon népszerű (Alvinczi Péternél is felbukkanó) történethez kapcsolódva olvassuk a következőket:

Követek minden istenfélő jámborokat, hogy megbocsássák, hogy ennyi undokul kiírtam ezeket. Olvasd meg Szent Pált, Roman. 1., ő is hasonlókat számlál elő: mint veszett eszek az istenteleneknek, kik az Istent nem akarták ismerni és tisztelni, és azért az Isten is őket undok bálvány tiszteletire, tőke, kő, fakép, csúsómászó barmoknak tiszteletire eresztötte és lángozó, buja kívánságokra, hogy az természet fölött firfúú firfúúval és asszony asszonnal éktelenkedjék. Kiket azért számlál Szent Pál, hogy az hívek iszonyodjanak az féle megvakító ostorától az Istennek és ötet féljék, tiszteljék és segítségül hívják. És lássák azt is, mely szörnyű az titkon való képmutató jámboroknak szüzességek, és pökjék az ő titkon való undokságokat és meg ne utálják az Istentől szereztetett szent házasságot. 1 Corinth. 7.⁶⁸

Bornemisza Szent Pálra hivatkozva tekinti a bálványozás miatti isteni büntetésnek a homoszexualitásig is torzuló paráznaságot, s természetesen eljut a cölibátus bírálatáig. Kicsit szélesebben fogja ugyan fel a bálványimádást, mint Pál, mert a Biblia idézett helyén nem szerepel tőke, kő, fakép, csupán madarak, négy lábú és csúszó-mászó állatok.

65 Uo., 170.

66 Uo., 200.

67 Uo., 205.

68 Uo., 194. Hogy a kép teljes legyen, írjuk le azt is, hogy a szöveg mellett egy latin margináliát is olvashatunk: „Malum occultum perniciosissimum. Non enim potest aut paenitudine deleri, aut castigatione tolli, aut explicatione leviri, aut consolatione leviri.” (Az eltitkolt vétek a legveszedelmesebb, nem törli ki bűnbánat, nem tünteti el a büntetés, nem könnyít rajta a magyarázkodás, s nem hoz megkönnyebbulést rá a vigasztalás sem.) Úgy tűnik, ez a nagy spanyol humanista, Juan Luis Vives *Satellitium animi* című művéből származik, amely először 1524-ben Tudor Máriának ajánlva jelent meg, a 16. században többször is közzétették, majd 1555-ben a szerző műveinek bázeli összkiadásában is napvilágot látott. Legalábbis nem találtam nyomát a latin szentencia korábbi előfordulásának, s ez perspektívát nyithat Bornemisza műve latin nyelvű részleteinek kutatásában is, de ez későbbi feladat lesz.

Fontosabb azonban, hogy a Szentírás szövegétől eltérően fogalmazza meg Isten célját is: Isten a semptei prédikátornál a Bibliától eltérően nem csupán büntet, hanem azért teszi mindezt, hogy a hívek *iszonyodjanak* az Isten őket megvakító ostorától.

Először tehát az apostolra hivatkozva jelenik meg célként az iszonyodás felkeltése és az elrettentés, hogy aztán visszatérjen ez a gondolat a korábban az előszóval való összefüggésben már említett utószóban. Itt kifejti, hogy sokféle olvasóval számol, némelyek majd megmosolyogják, mások, a testi bátrak „ihogva-vihogva” teszik ezt, a képmutatók megjártsszák, hogy semmi közük a benne foglaltakhoz, s ezt azzal nyomatékosítják, hogy szidalmazzák. A felsorolásból kiderül, hogy az általam korábban már kielemezett *értelmes keresztény olvasó* két típusánál reménykedik célja elérésében. Az egyik az, aki most kezd megismerkedni az ördög kísértéseivel és „iszonyodik bele”. A másik pedig az, aki elepedett és elfáradt a folytonos küzdelemben, s ezért vigaszt talál abban, hogy másoknak is küzdeniök kell. Szerzőnk ebből vezette le azt is, hogy „valami bünt szerzett az ördög, azt mentül szörnyebben lehetne, úgy mutatnám meg”,⁶⁹ s az elszántság bizonyítékeként pár sorral később azt is megvallja, hogy a szemérmességet korlátozóként élte meg („ha engedte volna az szemérmesség, szörnyebbeket is neveztem volna”).⁷⁰ A közbeeső bibliai példák igazolják az elrettentő iszonykeltésnek ezt a programját: Hóseás proféta azért vett el egy kurvát, hogy megmutassa, mi az utálatosság Isten előtt, ugyanaz vezette Ézsaiás prófétát is, amikor meztelenül járt az emberek között, de mind a mai napig a mindenható is él ezzel az eszközzel: külső jelekkel, az orr és az arc megmetszésével, francúz betegséggel vagy mással mutatja ki a belső „titkon való latorságok”-at. Így jutunk el aztán ismételten a főcélhoz, hogy „más is reájok nézvén megiszonyodnék”.⁷¹

Fontos látnunk azt is, hogy ez a cél szinte eltűnik a Sebastian Münster *Fides Christianorum et Judaeorum* című művéből átvett latin szövegrészletben és ennek magyar felvezetésében. Nem a kevesek számára érthető latin tartalmazza tehát a keményebb üzenetet. A felvezető kommentár szerint ezt azért idézi, hogy az egész emberiség romlottságáról képet kapjon az olvasó. A bűnbeesés egyetemes következményeiről értekeznek. Előbb az érzéki vágyak és az újdonság követését a testi dolgokban körvonalazza, majd áttér a lelkiekre, hogy a vallás dolgában ennek ellenkezőjét, a téveszmékhez való makacs ragaszkodást elmarasztalva mutassa be a zsidók tévedéseit. Természetesen elmarasztaló, de indulat és aktualizálás nélküli gondolatmenetet olvashatunk az átvett részletben is. Ebben a szöveggörnyezetben zárja le a művet azzal, hogy a sok fáradozás közben magát is vigasztalta. A summázat elmondja, hogy a vakok felébredéséért és a vigyázásban nem restekért egyaránt imádkozik, s valóban ilyen imádság is olvasható az utolsó sorokban.

Az elmondottak alapján a műfaj és a beszédmód meghatározásában aligha tévedünk, ha az önmeghatározásnak is engedve rendhagyó prédikációként tekintünk az *Ördögi kísértetek* első részére és prédikációszerű teológiai értekezéssel összekapcsolt

69 Uo., 220.

70 Uo.

71 Uo., 221.

történetek füzéréként a másodikra. A prédikáció műfaján belüli részletesebb fejtegetésbe szerzőnk nem bocsátkozik, s ilyen jellegű olvasmányairól sem rendelkezünk információkkal. Csak azt vehetjük tehát biztosra, hogy a Melanchthon környezetében történekről tudott, így bizonyára arról is, hogy Németország és Magyarország nagy tanítómestere a *genus didascalicum* vagy *didacticum* néven új genust vezetett be a prédikációelméletbe. Bornemisznánál sem nehéz olyan helyeket találni, amelyek Isten ígéje tanulásának fontosságát hangsúlyozzák, ám folytonos harcban lévén, amelyben az ember „röttegés nélkül nem lehet”,⁷² ez nála sohasem elvont teológiai ismeretek elsajátítása, hanem éles szituációban történő alkalmazásuk is. „Tanuld ezekből is látni, ismerni és utálni a bűnöket” – mondja több helyütt, s olykor a cél is nagyon konkrét élethelyzetben jelenik meg: „Ezeket azért írárok, hogy midőn ismernéd környüled vagy rajtad vagy benned az ördögöket, ottan felkiáts az Úrhoz és őtet melléd hívván te is parancsolj mérészséggel, mint az Úr mondá: »Menj el Sátán...«”⁷³

A prédikációelmélet nyelvén szólva szerzőnk nem a *genus didascalicum*, hanem egy másik lutheránus elméletirő kategóriáit használva a *genus institutum* vagy még inkább a *genus correctorium*, vagyis a helyes életvitelre serkentő és dorgáló vagy feddő beszédnem elvárásainak megfelelően jár el, vagyis a világi retorikákban a *genus deliberativum* számára leírt eszközökkel dolgozik.⁷⁴ Láthattuk azt is, hogy ezen belül a legnagyobb hangsúlyt a feddés kapja, illetőleg a rosszat megelőző *dehortatio*. Nem személytelen, statikus ígéhirdetésről van tehát szó, de ezt nem a korai reformátoroknak az ígét felfedező dinamikus prófécijával⁷⁵ kerüli el, hanem a rossztól elrettentő folytonos vigyázásra intéssel: „Nekünk is minden prédikációink arra valók, hogy azokból hol egy, hol más, hol tíz, hol száz kísértet ellen feleljünk.”⁷⁶ A bűnök igen kemény ostorozásával társul ez, jöllehet több ízben is megemlíti, hogy „szelíd lélekkel” való tanítással gyakrabban érte el célját,⁷⁷ ebből vajmi keveset látunk az itteni szövegben. Valamiféle ellágyulás csak a mű végén jelenik meg, amikor azt közli az olvasóval, hogy „veletek együtt magamat is vigasztaltam”⁷⁸

Sok erős érv szól tehát a prédikációs kontextus mellett, s így indokolt távolságtartással kezelnünk azokat az egyébként is csupán felvillantott s alaposan soha ki nem dolgozott ötleteket, amelyek szerint Szent Ágoston, Petrarca, Keresztes Szent János, Avilai Szent Teréz vagy éppen Michel Montaigne társaságában jelölik ki a mű helyét. Az ötletek némelyikét Imre Mihály és Pirnát Antal cáfolta, ezért csupán néhány kiegészítésre szorítkozunk. Így nem említi a szakirodalom, hogy egy helyütt szerepel a mű-

72 Uo., 20.

73 Uo., 125–126.

74 KECSKEMÉTI Gábor, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107, 5–6. sz. (2003): 367–398, 378–380, 394–398. A tanulmány középpontjában Andreas Hyperius retorikája és homiletikája áll. Természetesen nem merem állítani, hogy Bornemisza ismerte munkásságát, de nem is zárom ki.

75 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 74–75.

76 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 70.

77 Uo., 116, 140.

78 Uo., 224.

ben a nagyon izgalmas középkori misztikus, Heinrich Suso (1295–1366) is, de nem valamelyik művére utal, hanem arra, hogy miképpen imádkozott: „Suso is sem szemét, sem kezét nem emelte az égbe, midőn más nézett imádságára”.⁷⁹ Nincs jele tehát annak, hogy megérintették szövegei, amint Imre Mihály meggyőző érvelése szerint az övétől gyökeresen eltérő világot jelenítenek meg a 16. századi katolikus misztikusok is. Tagadhatatlan, hogy mint minden reformátor, a patrisztika irodalmából ő is a szabad akarat tanát kérlelhetetlenül elítélő Szent Ágoston felfogásához igazodott. Művének azonban a *Vallomásokhoz* vajmi kevés köze van, hiszen a radikálisan eltérő beszédhelyzetnek (Szent Ágoston a Mindenhatóhoz intézi szavait, ő pedig botladozó híveihez) az összehasonlítást szinte lehetetlenné tevő következményei vannak. Más szempontból megalapozatlan hasonlóságról beszélni Montaigne esetében. Igaz ugyan, hogy az újabb szakirodalom a korábnál erősebben hangsúlyozza, hogy ott vannak a művében a hagyományos műfajok (naplók, alkalmi feljegyzések, marginália), illetőleg ezek meghaladásának nyomai, ám a korabeli világi és egyházi intézményektől egyaránt ellépő francia író világszemlélete következtében ténylegesen túl is lép ezeken a műfaji előírásokon, s így unokahúga segítségével valóságosan létre is jön az új műfaj, s ebben az összehasonlításban nagy túlzás arról beszélni, hogy a magyar prédikátor lépést tett az esszé irányában.⁸⁰

Írónknak a rossztól elrettentő tanításra kihegyezett és a reformátorok között is kivételesen elszánt programja nyilvánvalóan nem tette lehetővé ilyen lépések megtételét, de természetesen nem maradt ebben hely a nem haszonelvű irodalom további műfajai számára sem. Olyan pozíciót vett fel, amelyben elmosolyodni sem lehetett, illetve csak célirányos nevetésre nyílt lehetőség. Egyetlen ilyen helyet találtam, s a népszerű, szórakoztató olvasmányokra vonatkozó mondanójához bevezetésképpen érdemes ezt felidézniük.

A bálványimádásra vonatkozó alfejezet Caligula császárral és Nabukodonozorral kezdődik, majd olaszországi és hazai történetek következnek, s ez utóbbiak esetében azt is meg tudja mondani, hogy milyen büntetés érte a csalárd tanítás követőit. Ezt követően egy további belső címet vesz fel. Az „Ím, mondok ördögi mulatságokat is az bálványozók között”⁸¹ című egységben két, a margón tartalmi összefoglalást is kapó történet szerepel: *Fajtalan csúfsága egy bálványozó barátnak és Trágársága az pispeknek az misébe*. Az utóbbihoz Eckhardt azt a jegyzetet fűzte, hogy egy olyan szójátékra épülő tréfa, amelyre sok példát lehet hozni a középkori forrásokból. Bornemisza mindenesetre Váradra helyezi a történetet, amely szerint egy tréfát kedvelő püspök addig mesterkedett az egymást helyreigazító barátokkal, míg az egyiknek a folytonos helyreigazítást elunó dühös kiakadása: „lószar az az orrodba” a másiktól a mise szövegébe beillesztve ismétlődött meg. „Ezen mindnyájan elfakadtak nevetve” – mondja Bornemisza,

79 Uo., 141. További vizsgálat tárgya lehet, hogy honnan származik az értesülés. Egyébiránt több műve, így a *Horologium sapientiae* is megjelent nyomtatásban a 16. században.

80 NEMESKÜRTY, *Bornemisza kísértései*, 11.

81 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 170.

nem titkolva, hogy mi a véleménye az ott történekről. De érdekesebb kérdéseket vet fel az első történet, amit talán célszerű idéznünk:

Egy barát felfogadja, hogy ő megmíelheti, hogy fele az népnek sír s fele nevet. Elmegyén azért, mikor az fafesületet szokták volt helyére felvinni az egyház közepire, az hol állott nagypéntek után, és mutogatták az Krisztus kínját és mennybemenését, azkor az barát, a' ki az latorján felvitte, elől arccal nagy sírva és ájtatosan vitte, és amiatt a' bábák és az balgatag ájtatosok mind sírtak. De hátul az kápát felfosztotta, hogy az alfele és más szerszáma kitetszett, azt valaki látta, mind elfakadott nevetve.

Ne csudáld, hogy ez trágárságról ily helyen emlékezem, hanem gondold jól meg, hogy az ördög az embert játszódtatja is, mint egy alakkal, az Krisztussal. Ím, ez is szörnyű dolog.⁸²

Eckhardt nem kisebb filológusra, mint Király Györgyre hivatkozik a kritikai kiadás jegyzeteiben, aki megállapította, hogy Morlini *De monacho qui in suo sermone auditores plorare severos atque ridere fecit* című novellájából való, s hogy elbeszéli Henri Estienne is az *Apologie d'Hérodote* című könyvében (1566), de azt is tudta, hogy az anekdota továbbélése még Magyarországról is adatolható volt a 20. század elején. Eckhardt összegzése szerint „a legmulatságosabb az, hogy B[ornemisza] P[éter] ezt a trufát is úgy adja elő, mintha valóban megtörtént volna”.⁸³ A helyzet azonban még bonyolultabb, hiszen Girolamo Morlini 1520-ban Nápolyban megjelent novelláskötetében és Henri Estienne híres könyvében sem pontosan az változat szerepel, mint amit Bornemisznánál olvashatunk. Náluk egy Krisztus szenvedéséről szóló megindító prédikáció közben teljesíti a barát fogadalmát, s úgy, hogy a szenvedélytől folyton az égre emelve karjait a felcsúszott csuklya alól tárul fel a látvány. Szó sincs tehát létráról és a kereszt magasba emeléséről, vagyis mindarról, ami lehetővé tette a magyar író számára, hogy a bálványimádás ördögi mulatságai közé sorolhassa be a történetet. Talán az is célja lehetett az átalakításnak, hogy a számára oly fontos prédikáció műfajától is megfossza a barátokat, mert azt mondanom sem kell, hogy (ha a mondott kiadványban olvasta, ha egy későbbi példatárban) semmiképpen sem úgy vélekedett az eseményről, mint Morlini, aki szerint a barát nemcsak híressé tette magát ezzel a szellemes megoldással, hanem nagy előmenetelre is szert tett, ami azt bizonyítja, hogy a szellemesség felül tudja múlni a tudást: *Novella indicat argutias scientiam superare*. Azt sem hallgathatjuk el, hogy ez a prédikációs változat Panurge egyik párizsi csínyjeként bekerült Rabelais *Pantagruelje* 16. fejezetébe. Nála az Igazságügyi Palota nagy termében miséző ferences barátnak segít az öltözködésben oly módon a tréfás kedvű filozófus, hogy összeölti hátul a miseinget, a csuhát és az alsóruhát, s a baj akkor történik, amikor le akarja vetni az inget. Itt persze aztán a látványt kommentáló bírák is megkapják a magukét, hogy aztán az a gondolatmenet átmenjen annak taglalásába, hogy a barátok miért járnak nagy bottal.⁸⁴

82 Uo., 170.

83 Uo., 265.

84 Az eredetihez legközelebbnek látszó új fordítás: François RABELAIS, *Pantagruel*, illusztrációk Gustav DORÉ, ford., jegyz., utószó GULYÁS Adrienn, Osiris diákkönyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 2010), 119–120.

Eckhardt fenti megjegyzésére visszatérve, nem mulatságos tehát, hanem törvényszerű, hogy Bornemisza számára még ezek az ördögi mulatságok is megtörtént dolgok, olyanok tehát ezek is, mint példatárának további históriái, hiszen ez teszi őket megőrzésre és értelmezésre méltóvá. Nagyon jellemzőnek tarthatjuk, hogy felidézi ugyan Heltai híres 99. fabulájának alaptörténetét is, de csak úgy lesz számára ennek is becsülete, ha a dolog lényegét tekintve kiemelheti a fabulák kitalált világából: „Ez noha talám csak költött beszéd, de sok írások bizonyítják, hogy ez félek Isten országába nem mennek.”⁸⁵ Ezért Nemeskürty Istvántól eltérően⁸⁶ igenis komolyan kell vennünk a „poéták óriásit”⁸⁷ fitymáló kijelentéseket, s ebben az esetben is Eckhardt Sándor járt közelebb az igazsághoz, aki szerint az ő „szemében [...] az egész világi költés, népi ének és mesemondás az ördög műve és incselkedése. Pedig illendő mértékkel még Luther is megengedte a népi mulatozást.”⁸⁸ Mindenesetre a csupán szórakoztató szövegeket közismerten elítélő három nyilatkozata⁸⁹ természetesen ennek ellenére nagyon fontos, s irodalomtörténészek nemzedékeit készíti újabb és újabb értelmezésekre, amint Szigeti Molnár Dávid nagyon fontos és újszerű javaslatai is mutatják.⁹⁰ Ezek fényében végképp elfogadhatatlan, amit Bornemisza és a bécsi *Ponciánus históriáját* kiadó Eberus Balázs viszonyáról 1984-ben állít. Míg korábban „csupán” arról beszélt, hogy az érintkezést is lehetővé tevő közegben bontakozott ki kettejük életműve, addig 1984-ben már biztosra vette, hogy a bécsi *Ponciánus* Bornemisza jóváhagyásával látta meg a napvilágot.⁹¹

Összegzés helyett: nem szokatlan az irodalomtörténetben, hogy a tradíciókhoz erősen ragaszkodó világ- és irodalomszemlélet talaján kivételesen erős művek jöjjenek létre. Nem kétséges, hogy ilyen az *Ördögi kísértetek* is, amely a 16. század magyar nyelvű irodalmában talán a legmesszebbre jutott bonyolult teológiai és lélektani összefüggések érzékletes, nagy kifejezőerővel történő megjelenítésében, valamint a kegyességi konfliktusok és megrázkódtatások mély önelemzésre támaszkodó bemutatásában. Mint a fentiekben utaltam rá, prózájának ez a megjelenítő ereje mélyen összefügg ördöggképeinek tradicionális jellegével, s ez is szerepet játszott abban, hogy ugyan izgalmasan egyedivé tette, de nem vetette el a prédikáció műfaját még a mű önálló kötetként közzétett változatában sem. Termékenynek látszik tehát, ha a modernizáló gesztusok helyett az értelmezés során erre a köztes helyzetből adódó feszültségre koncentrálnunk.

85 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 207.

86 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 11.

87 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 80.

88 Uo., 245.

89 Uo., 99, 161, 177.

90 SZIGETI MOLNÁR DÁVID, „Népkönyv és reformáció”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 1. sz. (2020): 24–43.

91 NEMESKÜRTY, *Bornemisza Péter kísértései*, 11.